

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ АРХЕТИПУ МІСТА В МАЛІЙ ПРОЗІ БОРИСА ТЕНЕТИ

У статті досліджено основні екзистенційні аспекти архетипу міста в малій прозі Бориса Тенети (до уваги взято оповідання «Місто»). Розглянуто світоглядну парадигму, що передбачає ставлення до урбанізованого соціуму як до складного організму, в якому перебуває людина. З'ясовано екзистенційні категорії самотності, відчуження, абсурдності, роздвоєння в контексті пошуку сенсу буття.

Ключові слова: екзистенціалізм, екзистенція, образ, архетип, урбанізований соціум, символ.

Перша третина ХХ ст. стала етапним періодом у розвитку української культури. Саме в цей час відбувається активізація філософських пошуків у сфері художньої творчості, мистецького та культурного життя, що сприяють виникненню нового типу української національної культури, яка вступає в новий період свого розвитку і, долаючи певну замкнутість, усе сміливіше входить до європейського культурного простору.

Реальність новітньої епохи в українській культурі та літературі зокрема, своєю чергою, зумовлює появу нової специфіки художніх творів, що полягала у прагненні віднайти нове естетичне підґрунтя, визначити нові творчі орієнтири подальшого культурного руху. Таким підґрунтям стає європейський екзистенціалізм, поєднаний із специфікою національного буття. Ю. Бондаренко слушно зауважує, що «український літературний екзистенціалізм, створений на національному ґрунті, увесь комплекс питань, пов'язаних з існуванням індивідуума, розв'язує крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної. Художній статус образів їх національно-патріотичною наповненістю утверджується через їхню співвіднесеність із темою окремої людини, внутрішнього єства, долі й буття у світі особи» [1, с. 64].

Художня література як вид мистецтва справді відображає якісно новий погляд на ключовий конфлікт епохи, а поява екзистенційних мотивів (абсурдність буття, відчай, страх, визначення та самоусвідомлення свого призначення, приреченість, прагнення до внутрішньої свободи, розчарування у навколишньому світі тощо), нових тем «пов'язана з тією межовою ситуацією, в якій опинилися мільйони людей: революції, світові й громадянські війни, політика окупаційних режимів, відсутність власної державності, страх фізичного і морального знищення» [3, с. 7]. Проявом екзистенції у художніх творах є розкриття

автором різноманітних станів героїв та їхніх стосунків зі світом, які можна виявити за допомогою певних концептів, символів, архетипів і містких деталей (тропів) [10]. Саме дослідження архетипів (прототипів, прообразів) видається особливо актуальним, оскільки поява теорії архетипів тісно пов'язана з розвитком європейської філософської думки початку ХХ ст.

Виникнення на початку минулого століття низки нових концепцій, зокрема урбаністичних (урбанізм – ознака модерності [4, с. 394]), бурхливе зростання міст, масовий відтік населення з сільської місцевості, зумовлені не так розвитком промисловості й потребою в робочій силі, як еволюцією свідомості, що виявляла тяжіння до іншого рівня культурного буття, утвердження нового типу особистості, яку відрізняє прагнення створювати власний простір, традиції та цінності. Саме цей період характеризується завершенням процесу формування людської свідомості, що зазнала змін в умовах міського середовища, її трансформацією в культурний архетип, коли в образі міста зливаються крайні межі свідомості «я» і «буття».

Відповідно до світових тенденцій до початку ХХ ст. українське письменство уникає художнього відображення міста як соціокультурного феномену. С. Павличко слушно зауважує: «В українській літературі, з її закомплексованістю на природній сільській людині, звернення до міста відбувалося особливо повільно й невпевнено. Мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю» [5, с. 207]. Передусім це пов'язано з соціально-історичними чинниками, адже процес урбанізації в Україні розпочався лише наприкінці ХІХ століття й особливо активізувався у 20–30-х роках ХХ ст. Саме в цей час і створено оповідання Бориса Тенети «Місто» (1926).

Сама назва оповідання – своєрідне екзистенційне вираження. Символічний архетип-образ

міста зумовлює природну зацікавленість, оскільки сконденсовану в ньому проблему урбанізованого соціуму в українській літературі раніше так прямо не порушували. Одноіменний роман соратника-«ланчанина» Бориса Тенети В. Підмогильного з'явиться тільки через рік.

Уже перші рядки твору свідчать про відображення дійсності суперечливої доби кризь призму думок головного героя: «Я ненавиджу місто, як може його ненавидіти лише той, хто так любить його... Я люблю його, як може любити лише той, хто бачить в ньому майбутнього паростки... Я так люблю те місто прокляте, що ненавиджу до смерті...» [7, с. 17]. Такий дуалізм у сприйнятті міста увиразнює внутрішнє протистояння головного героя. Тобто все те, на чому людина матеріально заціклюється, відчуває його, стає кінцем її морального існування. У цьому і полягає основна сутність принципу екзистенціалізму – немає заданої людської природи, і ніхто, крім самого індивіда, не може зробити його життя повноцінним. Лише усвідомлення власного «я», свого місця у соціумі дає змогу відповідати за результати свого вибору та вчинків.

На першому плані в оповіданні – не стільки роздуми головного персонажа, скільки суперечливий образ міста, яке нагадує кам'яну труну, «заховає в собі найкращі сили, висмоктує кров, витягує жили...» [7, с. 17]. Зауважимо, що на початку ХХ ст. місто є не лише осередком культурних та історичних зрушень, а й об'єктом естетичного сприйняття. У такому сенсі уявлення про урбаністичний архетип виходить за межі розуміння власне простору як однієї з форм існування матерії і становить метапросторовий образ. Сприйняття міста, його окремих елементів неоднакове для всіх, адже варто враховувати насамперед емоційно-психологічний стан особистості під час сприйняття об'єкта. Кожне сприйняття індивідуальне і залежить від конкретних подій, ставлення до довкілля, пам'яті про колишній досвід тощо. Пізнаючи місто як своєрідне середовище, що охоплює соціальний світ, духовні та матеріальні умови становлення й існування особистості, людина, власне, і пізнає саму себе.

Питання міського життя у різних проявах вивчав Г. Зімел. Беручи за основу психологічний і соціологічний аспекти, дослідник розглядає процес становлення, розвитку та буття людини в урбаністичному середовищі і доходить висновку, що «велике місто своєю вуличною штовханиною, швидким темпом і різноманіттям господарського, професійного і громадського життя створює досить складні психологічні умови, які вимагають більшої затрати свідомості. І той глибокий контраст, що існує між життям великого міста і життям маленького міста чи села, що відрізняється повільним, звичним і рівномір-

ним духовним і розумовим ритмом, цей глибокий контраст вноситься до наших органів чуття, фундаменту нашого духовного життя, і в ту кількість свідомості, витрати якої жадає від нас велике місто, як від істот, що пізнають лише на підставі розбіжностей» [2, с. 315].

У мешканців міста послаблюються первинні міжособистісні контакти. Міське середовище як соціокультурне явище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості, наділений своєрідною раціональністю. Міський житель реагує здебільшого розумом, а не почуттями. Таким чином, виникає процес зворотності світосприйняття, унаслідок чого духовне життя забарвлюється прагматизмом і розрахунком, що призводить до збайдужілості та духовної збідності. Так, герой Тенети розмірковує над сенсом свого існування після переїзду до міста, констатує, що тепер для нього навіть смерть батьків – усього лиш епізод. У його душі сум'яття: невже і смерть сестри з часом «стане епізодом? Може, через 10–12 років, сидячи в теплій кімнаті, я скажу, закуруючи: – А в 192... (такому-то) році у мене сестра вмерла, це було саме тоді, як приїздив театр Франка... Гарний був театр а-х-х-а (позіхну)... І забуду я про довгі зимові вечори, про голод і злидні забуду я, і про серце шматочками на підлозі, і про нерви вузликом зв'язані. Забуду про все...» [7, с. 21]. Урбанізований спосіб життя накладає свій відбиток, спонукає героя до осмислення суперечливого внутрішнього «я».

Оскільки сьогодні місто в літературі осмислюють не просто як тему, а як символ, міф, слушною й актуальною є думка В. Фоменко щодо дискурсу міста в історичному, культурологічному та філософському аспектах. Твори про місто, з одного боку, відображають хаос абсурдного світу, а з іншого – це крок до його усвідомлення, спроба досягнути абсурдне теперішнє буття через минуле.

Спогади головного героя про переїзд до міста після смерті батьків (на той момент він, на рівні підсвідомості, мабуть, вважав місто спасінням своїм і своєї нечисленної родини, ототожнював його з новим життям) укотре доводять, що урбанізований соціум і все, що належить до нього, не виправдовують обнадійливих сподівань, а породжують тривогу, розлуку, смерть. І в думках чоловіка відбувається психологічне та світоглядне переосмислення – його сестру «все лякали великі будинки, вона все боялася, що вони впадуть і роздушуть її. Таки роздушили!» [7, с. 21].

Як ми зазначали, місто в оповіданні виступає – це не тло, потрібне для художнього розгортання еволюції головного персонажа, а «повноцінний художній образ» [3, с. 12], що діє, впливає, живе своїм життям. Борис Тенета вдається до алегорії, порівнюючи місто з «величез-

ним хитрим огненным павуком.., червоно-оким згубцем життя.., який зовсім непомітно простягає свої лапи» [7, с. 18], щоб схопити головного героя і випити з нього кров, як із його сестри. Далі знаходимо порівняння міста з «поганою цюцею... Але погана, чи ні, а цюця вкусила...» [7, с. 21]. Таке критичне ставлення і змалювання мегаполісного середовища, в якому перебуває окрема особа, стимулює до боротьби за власне «я», за збереження своєї внутрішньої, ще не зовсім збайдужілої духовної самотності.

Головний герой почувається вигнанцем у місті, сприймає місто як пастку, в якій «з вночнішим вітром вривається гомін і рев. Цей рев чую я щодня, щотижня, щомісяця. Він не вгає ніколи. Він пролазить у саме серце.., під череп проходить і хитає, розгойдує мозок» [7, с. 21]. Прагнення жити у місті поступово посилюється і створює специфічні стосунки між людиною та містом. І глибина безвиході, психологічної самотності головного персонажа у великому місті ховається у ньому самому, адже він не може її позбутися. Унаслідок роздумів, оцінки власних можливостей у конкретному соціумі він намагається з вершин своєї свідомості, розглядаючи крізь призму соціального контексту, оцінити свій «випадок»,

де не він «підкорює» місто, а місто – його. І саме тому герой не має змоги допомогти сестрі, адже, за К. Ясперсом, «людина передусім повинна допомогти собі» [11, с. 377] – лише потім вона зможе захищати інших. У цьому вбачаємо екзистенційну ідею відповідальності особистості за все, що відбувається з нею та іншими.

Борис Тенета, віднайшовши власний стиль відображення дійсності та проблем розвитку особистості у русі урбанізаційних процесів, майстерно показує зміни, які відбуваються у світосприйнятті героя, наголошуючи провідну роль міста у цьому процесі. У художньому творі архетип міста показано як цілісний, завершений естетичний образ, сприйняття та усвідомлення якого загострюється в пограничному, перехідному стані свідомості головного героя.

Таким чином, створений письменником образ міста становить самодостатню естетичну цінність (місто постає об'єктом напруженого, екзистенційно-суперечливого естетичного переживання). Завдяки цьому архетип виходить на рівень ідеалу, який, змінюючи сприйняття реальності, змінює і саму реальність. Місто перестає бути певним простором – воно трансформується в нову сутність, що породжує новий екзистенційний простір і цінності.

Список літератури

1. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму / Ю. Бондаренко // Слово і час. – 2003. – № 6. – С. 64–69.
2. Зіммель Г. Великі міста і духовне життя / Г. Зіммель // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 29. – С. 315–325.
3. Лілік О. Художні особливості екзистенційної прози / О. Лілік // Українська література. – 2008. – № 4. – С. 6–9.
4. Мовчан Р. В. Український модернізм 1920-х : портрет в історичному інтер'єрі : моногр. / Раїса Мовчан. – К. : Стило, 2008. – 544 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : моногр. / Софія Павличко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
6. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
7. Тенета Б. Місто / Б. Тенета // Життя й революція. – 1926. – № 6. – С. 17–21.
8. Фашенко В. В. У глибинах людського буття : Літературознавчі студії / В. В. Фашенко. – Одеса : Маяк, 2005. – 640 с.
9. Фоменко В. Г. Місто і література : українська візія / В. Г. Фоменко. – Луганськ : Знання, 2007. – 312 с.
10. Чепура О. Екзистенційний аналіз як методологічна проблема [Електронний ресурс] / О. Чепура. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/Fil/2009_85/stattv/49.pdf. – Назва з екрана.
11. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; [пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук]. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с.

L. Storozhenko

EXISTENTIAL DIMENSIONS OF THE ARCHETYPE OF THE CITY IN THE SHORT PROSE OF BORIS TENET

The article investigates the basic existential aspects of the archetype of the city in the short prose of Boris Teneta (in the story "The City"). A world-view paradigm is examined, which foresees the attitude toward urbanized society as a complex organism in which man exists. Existential categories such as loneliness, alienation, absurdity, and duality in the context of a search for a sense of existence, are analyzed.

Keywords: existentialism, existence, character, archetype, urbanized society, symbol.

Матеріал надійшов 24.02.2012